

Mezher YÜKSEL

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Kırıkkale-TÜRKİYE
Kırıkkale University, Faculty of Science and Letters, Department of Sociology, Kırıkkale-TURKEY

ORCID: 0000-0001-9153-2261

mezheryuksel@yahoo.com

Modernlik ve Ölüm: Modern Ölüm Stratejileri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme¹

Öz

Bu çalışma ölüme dair modern açıklamayı, modern ölüm algısını ve ölüm karşısındaki modern tutumları sosyolojik açıdan tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel varsayımı modern dönemde ölümün sadece yaşamın sona ermesi değil aynı zamanda yok oluş ve hiçlik olarak algılandığıdır. Bunun sonucu olarak da ölüm karşısındaki hâkim tutum ölümlülüğün unutturulması, toplumsal yaşamda ölümün bastırılması, gizlenmesi ve görünmez kılınması biçiminde tezahür etmektedir. İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümü ölüme ve ölümlülüğe dair modern açıklamaya odaklanmaktadır. Modern açıklamada ölüm hastalık ve yaşlılık gibi nedenlere bağlı olarak meydana gelen maddi, cismani bir olay ve anatomik, fizyolojik bir olgu olarak sunulmaktadır. Ölümlülüğün kaçınılmaz bir sonucu olarak ölüm düşüncesinin yerini önlenebilir nedenlerden kaynaklanan ölüm düşüncesi almıştır. Böylece ölüm gizeminden arındırılarak akla uygun hâle getirilmekte, akılcılaştırılmaktadır. Dahası ölüm bir yandan tıbbi kurumsal bir olay olarak bürokratikleştirilmiş bir yandan da bireyselleştirilmiştir. İkinci bölümde ise ölüm karşısındaki tutumlar ve ölümün toplumsal organizasyonu sosyolojik bir açıdan tartışılmaktadır. Ölümlülüğü unutturmaya ve ölüme bastırmaya dayalı hâkim tutum ölüm anından, ölüm sonrası ritüellere ve pratiklere, ölümün sosyal organizasyonundan mekansal düzenlemelere, yaşlanmaya ve yaşlılara karşı tutumlara varan geniş bir yelpazede tezahür etmektedir. Bu çerçevede ölüm tıbbi kurumsal yahtılmışlık koşullarında karşılanmakta, mezarlıklar yerleşim yerlerinin çeperlerinde konumlandırılmakta, cenaze töreni ve yas gibi ölüm sonrası pratikler geniş katımlı, zamana yayılmış toplumsal ritüeller olmaktan çıkmakta, yaşlanmaya bağlı oluşan fiziksel deformasyon ölüme yaklaşmanın işaretleri olarak görülüp kozmetik ve estetik endüstrisi yardımı ile ortadan kaldırılmakta, ölüme yaklaştıkları varsayılan yaşlılar günlük yaşamda tecride varan dışlama ile gözden uzak tutulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ölüm, ölümlülük, ölümsüzlük, modernlik

Modernity and Death: A Sociological Study on Modern Death Strategies

Abstract

This study aims to investigate modern explanations and perceptions of death alongside modern attitudes towards death from a sociological point of view. The main argument of this study is as follows: in modern times, death is not only perceived as the end of life but also as disappearance and nothingness. Consequently, the prevalent attitude towards death in modern times is forgetting mortality, suppressing of death and rendering it invisible in social life. This article is divided into two parts. The first part focuses on modern explanations of death and mortality. In modern explanations, death is presented as a material, anatomical and physiological phenomenon that takes place as a result of sickness and old age. The idea of death as an unavoidable result of mortality has been replaced with one that originates from preventable reasons. Thus stripped of its mystery, death is both rationalized and medicalized. Moreover, death has been turned into a bureaucratized event mediated through medical institutions as well as an individual one. The second part discusses attitudes towards death and the social organization of death from a sociological point of view. Beginning with the moment of death, the predominant attitude of forgetting and suppressing death manifests itself in such a wide range of attitudes from post-death rituals and practices to the social organization of death to spatial organization, ageing and attitudes towards elderly people. In this sense, death is faced

¹ Bu çalışma Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalında Dr. A. Adnan AKÇAY'ın danışmanlığında yapılan *Modernity and Death: An Essay on Modern Death Strategies* başlıklı Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

under the conditions of isolation in medical institutions. While graveyards are located outside the residential neighbourhoods, funeral rites and mourning are no longer widely attended social events that are spread out in time. Furthermore, physical changes that are a result of ageing are viewed to be signs of getting close to death and they are removed with the aid of the cosmetic industry. Finally, the elderly people are marginalized to the point of being isolated in everyday life.

Keywords: Death, mortality, immortality, modernity

Giriş

Ölümlülüğünün bilincinde bir varlık olarak insan tarih boyunca ölüme dair çeşitli açıklamalar getirmiş ve ölüm karşısında farklı tutumlar sergilemiştir.² Bu açıklamalardan bir tanesi bireysel ruhun ölümsüzlüğü ve ölüm sonrası ebedi yaşam düşüncesine dayanan yaklaşımdır. En bilinen ve günümüzde de yaygın olarak kabul gören versiyonu tek tanrılı dinler tarafından temsil edilen yorumdur.³ Buna göre ölüm bu dünyadaki yaşamın sona ermesi ve öte dünyadaki ebedi yaşamın başlangıcıdır. Bir diğer açıklama ise reenkarnasyon (tenasüh) yoluyla bir tür kolektif ölümsüzlük düşüncesine dayanan ve en bilinen yorumu Hinduizm ve Jainizm gibi dinlerde ifadesini bulan yaklaşımdır.⁴ Ölüm sonrası yaşamın mahiyeti, ölümsüzlük ve öte dünya inancı gibi konularda aralarında görüş farklılıkları olsa da her iki yaklaşım da ölümün yok oluş olmadığı düşüncesini paylaşmaktadır. Benzer şekilde, her iki yaklaşımda da ölüm ve ölümlülük metafizik bir anlam çerçevesi içinde temellendirilmektedir. Bu durum ölümün sosyal organizasyonunu ve ölüm karşısındaki tavırları biçimlendirmiş, yaşam ile ölümün bir aradalığını, ölümün günlük yaşamın içinde karşılanmasını, defin ve yas gibi ölüm sonrası pratiklerin kolektif ritüeller biçiminde hayata geçirilmesini beraberinde getirmiştir.

Öte yandan modern döneme gelindiğinde ölümün anlamı, ölüme bakış ve ölüm karşısındaki tutumlar çarpıcı biçimde değişmiş, modern öncesi açıklama ve tutumlardan bir çok bakımdan farklı açıklama ve tutumlar ortaya çıkmıştır. Bu süreçte 17. yüzyıldan itibaren Avrupa’da toplumsal yapıda ve dünya görüşünde (*weltanschauung*) meydana gelen ve daha sonra dünyanın diğer bölgelerinde de etkili olan değişimler belirleyici olmuştur. Dünya görüşünde meydana gelen paradigmatik bir değişim ile “organik, canlı ve manevi bir evren anlayışı yerini makine tarzında düzenlenmiş bir dünya anlayışına bıraktı” (Capra, 1992, s. 54). Bu yeni (modern) dünya görüşünde madde varoluşun temel ilkesi olarak kabul edilmekte ve doğa kesin matematiksel yasalarca yönetilen makine gibi düşünülmektedir. Dahası, insanın aklı ile söz konusu yasaları keşfedebileceğine, nedensellik temelli bir açıklama ile doğada ve toplumsal dünyada olup bitenleri açıklayabileceğine, böylece doğa üzerinde egemenlik kurarak kendi kaderine hükmedebileceğine inanılmaktadır. Rasyonalizm ve materyalizmin yanı sıra sekülerizm ve insan merkezilik modern dünya görüşünün ayırt edici diğer özellikleri olarak öne çıkmaktadır.

Makine gibi tasavvur edilen sadece fiziki dünya değildir, aynı şekilde insan da makine benzeri bir varlık olarak düşünülmektedir. Sıklıkla başvurulan metafor ise saattir. Örneğin, mekanistik yaklaşımın öncü ismi Descartes, “insan vücudunu bir makine şeklinde düşünüyorum” diyor ve ekliyordu: “Düşüncem, hasta bir adamla bozuk bir saati sağlıklı bir insanla da sağlamca yapılmış bir saati kıyaslamaktır” (aktaran Capra, 1992, s. 63). Fransız Aydınlanması’nın ve modern materyalizmin öncülerinden La Mettrie ise daha da ileri giderek insan bedeninin bir saat olduğunu kendinden emin bir şekilde şu sözlerle savunmaktadır: “Yanılmıyorum, insan bedeni bir saattir, çok büyük (bir saat) ve öylesine ustalık ve deha ile yapılmıştır ki saniyeleri göstermeye yarayan zemberek durursa dakikaları gösteren dönmeye devam eder, çeyrek saatleri gösteren de öyle....

2 Ölüme ilişkin geliştirilen açıklamaların kısa bir tarihi için bakınız; Spellman (2017) ve Kellehear (2012).

3 Bireysel ruhun ölümsüzlüğü ve ölüm sonrası ebedi yaşama inanç yaklaşımının tek tanrılı dinler ile sınırlı olmadığını, farklı versiyonlarının birçok antik uygarlıkta kabul gördüğünü belirtmek gerekir. Bu türden bir örnek olarak eski Mısır’da ölüm düşüncesi için bakınız; Renouf (2020).

4 Ölümden sonra ruhun bir başka bedene geçtiği düşüncesine dayanan reenkarnasyon (tenasüh) inancı yaygın biçimde olmasa da İslam ve Yahudilikteki bazı mezhepler tarafından da paylaşılmaktadır (Yitik, 2011, s. 441).

insanın sadece bir makine olduğunu... cesaretle kabul edelim” (La Mettrie, 1980, s. 68, 77). Modern dünya görüşünde insanın maddi varlığına güçlü bir vurgu vardır ve beden insani varoluşun esasını oluşturmaktadır. Beden-ruh ayırımı ilkinin lehine silikleşmiş, beden bireysel ve toplumsal yaşamın merkezine yerleşmiştir. Zamanla çeşitli değişimler geçirmiş olsa da mekanistik-materyalist açıklama genel olarak dünyaya, daha özelden ise insana ilişkin modern kavrayışı belirlemeye devam etmiştir.

Dünya görüşündeki paradigmatik değişime paralel olarak toplumsal yapıda da köklü değişimler meydana gelmiştir. İktisadi alanda sanayi devrimi gerçekleşmiş, geleneksel üretim biçimleri tasfiye olurken kapitalizm egemen üretim tarzı olmuştur. Sosyo-kültürel alanda cemaat temelli yapılar çözülürken birey ve bireysellik önem kazanmaya başlamıştır. Bununla paralel olarak aile kurumu ve akrabalık ilişkilerinde ve dayanışma biçiminde yapısal dönüşümler meydana gelmiştir. Kutsal ve dinsel olan büyüünü yitirerek sekülerleşmiştir. Egemenliğin yapısı köklü biçimde değişmiş meşruiyetini gelenekten, kaynağını tanrıdan alan otorite yerini vatandaşın rızasını esas alan rasyonel yasal otoriteye bırakmıştır. Toplumsal ve ekonomik koşullardaki iyileşme ve modern tıptaki ilerleme nüfus artışının yanı sıra doğuştan beklenen yaşam süresinde de çarpıcı artışa neden olmuştur. Nüfus artışını kırdan kente gerçekleşen göçler takip etmiş ve modern kentler ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, bir yanda dünya görüşünde yaşanan paradigmatik değişim öte yandan toplumsal dünyada meydana gelen yapısal dönüşümler, ölümü tanımlama ve açıklama biçimini, ölüm karşısındaki tutumları ve ölümün toplumsal organizasyonunun da dönüşerek ölüm düşüncesinin modern bir tarzda biçimlenmesine yol açmıştır.

Bu çalışmanın amacı, modern dönemde ölüme ve ölümlülüğe ilişkin sunulan açıklamayı, modern ölüm algısını ve ölüm karşısındaki modern tutumu sosyolojik açıdan tartışmaktır. Çalışmanın temel iddiası şudur: modern dönemde ölüm yaşamın ötekisi ve ardından hiçliği getiren mutlak yok oluş olarak algılanmaktadır. Bu durum ölüm karşısındaki tutumlara yansımakta, ölümün toplumsal ve mekânsal organizasyonunu da biçimlendirmektedir. Bu incelemede yürütülen tartışmanın ekseninde şu sorular bulunmaktadır: ölüme dair modern açıklamanın öne çıkan özellikleri nelerdir? Söz konusu açıklama ölüm karşısındaki tutuma nasıl yansımaktadır? Modern dönemde ölümün mekânsal ve toplumsal organizasyonu nasıl bir görünüm arz etmektedir? İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde ölüme ve ölümlülüğe dair modern açıklama ile modern ölüm algısı çeşitli boyutları ile ele alınacaktır. Bu çerçevede modern açıklamada ölümün anatomik-fizyolojik bir olaya ve maddi-cismani bir olguya indirgenerek “gizeminden arındırıldığı” (Dastur, 2019, s. 38), nedensel bir açıklama temelinde akla uygun hâle getirilip rasyonelleştirildiği ortaya konulacaktır. Ölüme dair bu rasyonel-seküler açıklama bir yandan ölüm sonrası yaşam düşüncesini vaaz eden açıklamaları tasfiye ederken bir yandan da ölümü yaşamın mutlak ötekisi olarak konumlandırmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise ölüm karşısındaki modern tutum ele alınmaktadır. Esasen ölüm karşısındaki modern tutum iki boyutlu olarak ortaya çıkmaktadır. Bir boyutunda ölümlülüğe çare olarak ölümün üstesinden gelmek ve ölümsüzlüğü mümkün kılma yönündeki çabalar yer almaktadır. Pozitif bilimler, teknoloji ve modern tıbbın öncülüğünde sürdürülen çalışmaların nihai amacı insanın fiziksel ve zihinsel kapasitesini sınırsızca geliştirerek insanı ölümsüz kılmaktır.⁵ Bu amaçla genetikten yapay zekâ teknolojilerine, biyo-teknolojilerden sinir bilime, kök hücre çalışmalarından klonlama alanındaki araştırmalara geniş bir yelpazede çalışmalar sürdürülmektedir. Esasen ölümsüzlük arayışının sadece modern insana özgü olmayıp insani

5 Genel bir tanımlama ile Transhümanizm olarak tanımlanan bu yöndeki arayışlar tür olarak insanı aşmaya ve yeni bir insan türü oluşturmaya doğru evrilmektedir. Öyle ki yarı insan yarı makine varlıklar, insanımsı robotlar ve siborglar (*cyborg*) Hollywood’un bilim kurgu filmleri ile sınırlı kalmayacak gibi görünmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bakınız: O’Connell (2018) ve Dağ (2020).

varoluşa içkin olduğunu belirtmek gerekir.⁶ Zira ölümlülüğünün bilincinde olsa da insan ölümlü olduğuna inanmak istemez,⁷ (Freud, 2004, s. 71) aksine ölümsüz olmak ister. Bu ise insanın varoluşsal çelişkisidir ve onu aşmak üzere insan tarih boyunca arayış içinde olmuştur. Modern öncesi arayışlar ölümden sonra gerçekleşecek bir ölümsüzlük vaadi ile yetinmişlerdir. Buna karşılık ölümsüzlük yönelimli modern çabanın ayırt edici özelliği ölüme çare bularak ölümsüzlüğü bu dünyada gerçekleştirme iddiasına sahip olmasıdır.

Modern dönemde ölüm karşısındaki tutumun ikinci boyutu ise günlük yaşamda ölümün bastırılması, görünmez kılınması ve gizlenmesi biçiminde tezahür etmektedir. Bu çalışmanın da ana konusunu oluşturan bu boyut ölüm anından, ölüm sonrası ritüellere ve pratiklere, ölümün sosyal organizasyonundan mekânsal düzenlemelere, yaşlanmaya ve yaşlılara karşı tutumlara varan geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Bu çerçevede ölüm tıbbi-kurumsal yalıtılmışlık altında ve asgari tanıklık koşullarında karşılanmakta, ölünün kaldırılması ve yas gibi ölüm sonrası süreçler ise özel alana kapatılarak kamusal nitelikli ritüeller olmaktan uzaklaşmaktadır. Ölümü gizleme yönündeki çaba en çarpıcı biçimde kentsel mekân planlamasında karşımıza çıkmaktadır. Ölümün mekândaki izleri olan mezarlıklar yerleşim birimlerinin dışında konumlandırılarak görüş alanından çıkarılmaktadır. Uzaklaştırılan sadece ölümler değil, ölümcül hastalığa yakalanan kimseler ile ölüme yaklaştığı varsayılan yaşlılar da sağlık merkezleri ve huzurevlerinde bir tür fiziksel ve sosyal tecride tâbi tutulmaktadır. Yaşlanmaya bağlı olarak ortaya çıkan bedensel-fiziksel deformasyonlar ölüme yaklaştıran semptomlar olarak değerlendirilerek estetik ve kozmetik endüstrileri yardımı ile ortadan kaldırılmaktadır. Kısacası, modern dönemde ölüm karşısındaki egemen tutum ölümlülüğü unutturmak, ölümü bastırmak ve günlük yaşamı ölümden arındırmaktır. Bunun en önemli nedeni ölümün mutlak yok oluş ve hiçlik olarak algılanmasıdır. Bununla birlikte bir dizi maddi, sosyal ve kültürel faktör de bu durumu pekiştirmiştir.

Ölüme Dair Modern Açıklama: Ölümlülüğün Yapısökümü ve Ölümün Rasyonelleştirilmesi

Ölüme dair modern açıklama öncelikle ölümlülüğü yapısökümüne (*deconstruction*) tâbi kılarak (Bauman, 2000, s. 174) salt anatomik-fizyolojik bir olaya (Prior, 1989, p. 27) indirgemektedir. Ölme cismanileştirilmekte, yani sıradan, dünyevi, onu kutsal kılan ritüeller ve kolektif coşkudan mahrum normal bir gündelik olay haline getirilmektedir (Mestrovic, 1999, s. 246). Tanımlanması konusunda görüş farklılıkları ve çeşitli tartışmalar⁸ olmakla birlikte ölümün anatomik-fizyolojik niteliği konusunda yaygın bir uzlaşma vardır. Buna göre, ölüm sinirsel faaliyetlerin ya da beyin fonksiyonlarının kalıcı olarak kaybı ve biyolojik işleyişin geri döndürülmez şekilde bitişi olarak tanımlanmaktadır (Spellman, 2017, s. 15). Dahası ölümün kendi içinde bir dizi aşamadan geçerek gerçekleştiği, özellikle yapay solunum tıpta kullanılmaya başlanması ile

6 Nitekim mitolojiden edebiyata, felsefeden dine birçok alanda ölümsüzlük isteğinin yansımalarını görmek mümkündür. Bu konuda bakınız; Koç (1991) ve Ökten (2010). Ölümsüzlük arayışını konu alan ve bilinen en eski efsane olan *Gılgamış Destanı* ölümlü kahramanın ölümsüzlük arayışının dramatik tasvirine dayanır (Kramer, 1999, s. 226-246).

7 Tolstoy'un *İvan İlyiç'in Ölümü* isimli meşhur romanının başkahramanı da ölüm döşeginde benzer düşünceleri dile getirmektedir. Bir mantık kitabından öğrenmiş olduğu 'Gaius bir insandır, insanlar ölümlüdür, öyleyse Gaius da ölümlüdür' cümlesini bütün yaşamı boyunca doğru bulmuştur ama kendisi için de doğru olabileceğini hiç mi hiç düşünmemiştir. O, Gaius, soyut olan insan ölümlüydü; bu doğrudu ama kendisi ne Gaius'tu, ne de soyut bir insandı (Tolstoy, 1994, s. 77).

8 Söz konusu tartışmaların bir boyutunda tıp, hukuk ve sosyoloji gibi disiplinlerin konu hakkındaki değerlendirmeleri yer alırken bir diğer boyutunda ise tıp disiplininin içinden sürdürülen tartışmalar yer almaktadır. Tıbbi alandaki değerlendirme ve tartışmalar daha teknik düzeyde olup beyin ölümü, biyolojik ölüm ve hücre ölümü gibi farklı kategorilerde ifadesini bulmaktadır. Beyin ölümü günümüzde ölümün tanımlanmasında yaygın olarak kabul edilen kategori olup korteks, spinal kord ve beyin sapını içeren tüm santral sistemin ölümü kast edilmektedir (Badur, 2004, s. 99; Bruno et al., 2015, p. 92).

birlikte ölümün anlık bir olay olmadığı, bir süreç sonunda meydana geldiği kabul edilmektedir (Badur, 2004, s. 98). Ölüm çokludur ve zamana dağılmıştır; ötesinde zamanın devriliş durduğu o mutlak ve ayrıcalıklı nokta değildir. Doğal ölümden ilk olarak hayvansal yaşam söner: önce duyumsal sönme, beynin uyuşması, devrimin zayıflaması, kasların katılığı, kasılmaların zayıflaması, bağırsaklarda neredeyse felç ve son olarak kalbin durması (Foucault, 2002a, s. 163).

Ölümlülüğün yapı sökümü ölümün akla uygun nedensel bir temelde açıklanmasından, ölme ve sonrası süreçlerin akılcı bir biçimde düzenlenişine varan geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Öncelikle ölüm bilinebilir, açıklanabilir nedenlere bağlı olarak gerçekleşen biyolojik-fizyolojik bir olay olarak tanımlanmaktadır. İnsana dair materyalist bir kavrayıştan beslenen bu tanımlamada metafizik bir açıklamaya yer yoktur. “Kaderin tecellisi” ve “ecele” gibi metafizik nitelikteki açıklamaların yerini nedensel bir açıklama almıştır. Ecele yerini sebep almıştır. Dahası “öleni ölüme götüren ölümlülüğü değil, ölüme yol açan nedenlerdir” (Bauman, 2000, s. 182). Modern öncesi yaklaşımlarca paylaşılan ve yaşam-ölüm biçiminde özetlenebilecek geleneksel döngü yerini yaşam-hastalık/yaşlılık-ölüm şeklindeki modern döngüye bırakmıştır. Buna göre, ölüm yaşlılıkla birlikte gelen veya hastalık nedeniyle gerçekleşen bir sonudur. Örneğin, modern felsefenin öncülerinden Kant’a göre doğal ölüm denilen şeyin nedeni daima hastalıktır: Ölümün tohumu olarak hastalık, çoğunlukla sessizce kök salar ve bunu hissetmiyor olmak (kendini iyi hissediyor olmak), sağlıklı bulunduğu anlamına gelmez. Dahası hastalıkları önleme sanatı olarak tanımladığı tıbbın hastalıklara çare bulup ömrü uzatmasıyla rüştünü ispatlayacağını düşünmektedir (Kant, 1979, p. 181). Ölümün hastalık ile ilişkilendirilmesi beraberinde hastalığın ölümün eşdeğeri ve ölüm ile aynı şey sayılmasına yol açmıştır. Öyle ki “yaşam ve ölüm arasındaki karşıtlık yerini yaşam ile hastalık karşıtlığına bırakmıştır” (Sontag, 1988, s. 79).

Söz konusu nedensel açıklama sadece doğal ölümler için değil aynı zamanda ölümün edebiyatta, sinemada ve medyada yer alan seçici veya kurgusal temsilleri için de geçerlidir. “Haberlerde yer bulan ölüm vakalarının büyük bölümü trafik kazası, doğal afet, cinayet veya çatışmalardan kaynaklı ölümlerdir” (Gerbner, 1980, p. 66). Benzer şekilde televizyon dizilerinde, sinema filmlerinde kurgusal ölüm sahnelerinin pek azı ölümlülüğün kaçınılmaz bir gerçekliği olarak resmedilir.

Ölümün nedensel açıklamasının tamamlayıcı unsuru söz konusu nedenlerin bilimsel olarak tespit edilmesidir. Her bir ölümün nedeninin, şüpheye yer bırakmayacak şekilde, belirlenmesi temel önceliklidir. Bu süreçte en büyük görev yegane otorite olan tıba düşmektedir. Öyle ki “tıbbi bir açıklama getirilemeyen her ölüm modern bir skandaldır” (Mellor & Shilling, 1993, p. 425). Bu nedendir ki şüpheleri bertaraf etmek, belirsizlikleri gidermek, ölümün nedenini bulmak ve zamanını kesinleştirmek için adli tıp uzmanı, patolog ve diğer uzmanlar tarafından “cesetler kesilip yarılar, araştırılır, taranır, testten geçirilir, ta ki nedeni bulunana kadar” (Bauman, 2000, s. 183). Özellikle adli vakalarda yaygın olarak başvuru otopsi ile ölümün nedeni kadar gerçekleşme zamanı da tespit edilmektedir. Öte yandan günümüzde modern tıp gerçekleşmiş ölümlerin nedenlerini ve zamanını tespit etmekle yetinmemekte ölümcül hastaların ne zaman öleceği ve ne kadar ömürlerinin kaldığına ilişkin de öngöründe bulunabilmektedir.⁹

Ölümün nedenlerinin belirlenmesini söz konusu nedenlere karşı topyekûn savaş¹⁰ ilan takip etmektedir. Sırada ölümün nedenlerini yok etmek üzere mücadele vardır. Nedenleri yok

9 Daha çok sigorta şirketleri (sağlık, hayat vb.) için çeşitli algoritmalara dayalı olarak geliştirilen ve medyada ölüm hesaplama makinesi olarak haberleştirilen bir makine ile kişinin ne kadar ömrünün kaldığını ve ne zaman öleceğini hesaplamadan yanı sıra sağlıklı ve uzun bir yaşam için çeşitli öneriler de sunan bir araç geliştirilmiştir. Bu konudaki bir haber için bkz., Diken, 2021.

10 Savaş metaforu özellikle kitlesel ölümlere yol açan ölümcül hastalıklar ile mücadelede yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin, Türkiye’de Sağlık Bakanlığı bünyesinde verem hastalığı ile mücadele etmek üzere oluşturulan birimin ismi *Verem Savaş Dispanseri*’dir. Benzer şekilde kanser hastalığı alanında çalışmalar yapan bir sivil toplum kuruluşunun ismi de *Kanserle Savaş Vakfı*’dır.

etmek ölümü öldürmenin simgesel bir temsilcisi olup ve simgesel anlamda ölümü öldürme dürtüsünden beslenmektedir (Bauman, 2000, s. 206-207). Savaş metaforu ile resmedilen bu mücadelede bireylere ve toplumsal kurumlara ayrı ayrı görevler ve sorumluluklar düşmektedir. Bireylerin başta gelen sorumluluğu sağlıklarına azami özeni göstermeleri ve hastalıktan korunmak üzere hijyen ve temizlik kurallarına dikkat etmeleridir.¹¹ Bunun yanı sıra sağlıklı beslenmeli, düzenli olarak spor yapmalı, stresten kaçınmalı, sigara ve aşırı alkol tüketimi gibi zararlı alışkanlıklardan uzak durulmalıdır. Uzmanların bu yöndeki tavsiyelerine uymayıp ölümcül hastalığa yakalananlar ve ölenler sorumsuzluk, dikkatsizlik ve ihmalkârlıkla itham edilir: “Öyle ki ölüm neredeyse kişisel bir suç ilan edilme noktasına gelmiştir” (Bauman, 2000, s. 182). Ölümün bireysel nedene ve bireysel bir olaya indirgenmesi modern ölüm temsilinin en belirgin özelliğidir (Mellor & Shilling, 1993, p. 425). Özellikle erken yaşta meydana gelen ölümlerde ölen kişi, sigara içiyor muydu? aşırı alkol tüketiyor muydu? fazla yağlı ama az lifli mi besleniyordu? gibi soruların eşliğinde bir tür biyo-ahlaki otopsiye maruz bırakılmaktadır (Ehrenreich, 2020, s. 89-90).

Bireylerin yanı sıra başta tıp olmak üzere sosyal güvenlik kurumu gibi çeşitli toplumsal kurumlar ulusal ve uluslararası sosyal yardım ve kalkınma programları da aynı şekilde bu savaşta seferber edilmektedir.¹² Sosyal güvenlik sistemi bireylere başka risklerin yanı sıra hastalık, yaşlılık ve kazalara karşı koruma sağlarken (Koray, 2018, s. 317) bir anlamda onları ölüme karşı korumaktadır.¹³ Bu nedenledir ki: “ölüme karşı savunmanın sosyal güvenlik kapsamında olduğu günümüzde suçlu artık toplumun içinde saklanmaktadır. Suçlu, işçiyi yeterli tıbbi hizmetten yoksun bırakan düşman sınıf, bir gece ziyaretini yapmayı reddeden doktor, ilaç fiyatlarını artıran çok-uluslu şirket, tıp adamları üzerindeki denetimini yitiren kapitalist olabilir” (Illich, 1995, s. 137). Başlıca toplumsal kurumlar ölümle ilgili güçlere ve sınıflara karşı “insanlık” adına savaş veren dev bir savunma programı oluşturur. Yalnız tıp değil, sosyal yardım, uluslararası yardım ve kalkınma programları da bu savaşın içindedir. Devrimler, baskılar, hatta iç savaşlar ve uluslararası savaşlar hastalık ve ölüme yol açan ve buna aldırmayan kötü niyetli diktatörleri ya da kapitalistleri bozguna uğratmak amacıyla haklı bulunur (Illich, 1995, s. 137-138).

Açıktır ki ölümün nedenlerine karşı sürdürülen bu savaş simgesel anlamda ölümü öldürme dürtüsünden beslenmektedir. “Yaşamak istiyorsan öldürmelisin” ilkesinde ifadesini bulan bu dürtünün ilkel uygulaması gruba yönelen tehdidin düşman ilan edilip fiziksel olarak ortadan kaldırılması biçiminde olmuştur (Baudrillard, 2002; Bauman, 2000). Modern dönemde simgesel savaş başta hastalık olmak üzere ölümün nedenlerine yönelmiş olarak sürdürülmektedir. Bununla birlikte ilkel uygulama da kılık değiştirmiş olarak varlığını devam ettirmektedir. Foucault’ya göre bu noktada en önemli işlevi ırkçılık yerine getirmektedir zira ırkçılık bu savaşçı ilişkiyi yeni bir biçimde ama askeri ve savaşçı olmayan bir biçimde sürdürme işlevini yerine getirmektedir: “Aşağı türler yok olma eğiliminde oldukça anormal insanlar ortadan kaldırıldıkça ben -birey olarak değil tür olarak- daha çok yaşarım, daha güçlü olurum, daha sağlıklı olurum, daha çok çoğalabilirim. Ötekinin ölümü benim kişisel güvenliğim olması ölçüsünde, yalnızca benim yaşamım değildir; ötekinin ölümü, kötü ırkın, aşağı ırkın (ya da soysuzlaşmış olanın ya da anormal olanın) ölümü,

11 2019 yılı sonundan başlayarak bütün dünyayı etkisi altına alan Covid-19 Salgını ile mücadelede ulusal otoritelerin ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi uluslararası kuruluşların tavsiyelerinin başında temizlik ve hijyen kurallarına riayet etmek gelmektedir.

12 Örneğin Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 2000 yılında ilan edilen bin yıl kalkınma hedefleri arasında yer alan iki başlıktan biri çocuk ölüm oranlarının azaltılması, diğeri ise AIDS/HIV ve sıtma gibi kitlesel ölümlere yol açan hastalıklar ile mücadeledir. BM ve bağlı kuruluşlar söz konusu hedefleri gerçekleştirmek üzere özellikle az gelişmiş bölgelerde kalkınma projelerini finanse etmektedir. Benzer şekilde çevre ülkelerin hükümet programları ve kalkınma planlarında da bebek-çocuk-anne ölüm oranlarını azaltmak, kitlesel ölümlere yol açan hastalıklarla mücadele gibi başlıklar önemli yer tutmaktadır.

13 Sosyal güvenliğe ilişkin yasal düzenlemelerin en erken hayata geçirildiği ülkelerden olan Almanya’da 1901 yılında sosyal sigortanın kapsamı ölüm sigortasını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Koray, 2018, s. 319).

yaşamı genel olarak daha sağlıklı kılabilecek olan budur; daha sağlıklı ve daha arı” (Foucault, 2002b, s. 261).

Öte yandan ölümlülüğe dair akılcı açıklama ve ölümün rasyonelleştirilmesi kendi içinde akıl dışı duygu ve düşünceleri beslemekte, bir dizi irrasyonelliği barındırmaktadır. Rasyonelliğin irrasyonelliği olarak da tanımlayabileceğimiz bu durum en çarpıcı biçimde ölümün nedenlere indirgenerek ölümlülüğün gözardı edilmesinde gözlenmektedir. İnsanları ölüme götüren varoluşa içkin bir hakikat olarak ölümlülükleri değil, kalp krizi veya trafik kazası, beyin kanaması veya bulaşıcı bir hastalık gibi nedenlerdir. Ölümün nedenine vurgu modern döneme özgü olmasa da modern nedenselliğin temel farkı nedenlerin engellenmesi ile ölümlülüğün aşılabileceği düşüncesini içermesidir. Öyle ki söz konusu nedenler olmasa insanlar sanki ölmeyecektir. Dahası nedenlerin tıbbi veya başka mekanizmalar sayesinde ölümün üstesinden gelinerek alt edilmesinin imkân dâhilinde olduğu varsayılmaktadır. Bu nedenlerdir ki tedavi etmekte olduğu hastasının ölmesi durumunda doktor kendisini başarısız addetmekte ve savaşı kaybetmiş komutan üzüntüsü ile tepki vermektedir (Bauman, 2000, s. 184). Kısacası nedeninin olması ve bir nedene indirgenmesi, nedenlerini ortadan kaldırmak suretiyle ölümden sakınılabileceği düşüncesini de içermektedir. Ölümle savaşmak anlamsız olabilir ama ölme nedenleri ile savaşmak yaşamın anlamı haline dönüşmüştür (Bauman, 2000, s. 185). İrrasyonelliğin bir diğer biçimini ölümcül hastaları ne pahasına olursa olsun hayatta tutma yönündeki ısrarlı çabada gözlemlemek mümkündür. Ömrü uzatmanın kendisi bir amaç haline gelmiş olup endüstriyel tıbbın imkanları seferber edilerek hastalar hayatta tutulmaktadır. Üstelik hastanın canlı kaldığı sürede yaşam kalitesinin özel bir önemi de yoktur (Ritzer, 1998, s. 248).

Esasen ölüme dair akılcı açıklamanın gelişimi büyük ölçüde “ölümün tıbbileştirilmesi” (Aries, 1981, 1991; Illich, 1995) ile bir arada gerçekleşmiştir. Illich’in de işaret ettiği üzere, ölümün tıbbileştirilmesi ise birkaç yüz yıl süren bir dizi aşamadan geçerek günümüze kadar gelmiştir (Illich, 1995). Artık ölüm hakkında ve ölüm üzerindeki yegâne otorite tıbbın otoritesidir. Öncelikle ölümün tanımlanması tıbbi uzmanların işidir.¹⁴ Ölüm tıbbi otoriteler tarafından tanımlanmakta, sınıflandırılmakta ve standartlaştırılmaktadır.¹⁵ Zira ölümün tek bir göstergesi yoktur: kalbin durması tek başına ölüm işareti olmadığı gibi beyin ölümü, biyolojik ölüm, hücresel ölüm gibi kavramlar ve kriterler vardır artık (Aries, 1981, p. 585). Bu kriterler doğrultusunda karar verecek olan doktorlardır. Aynı şekilde ölümün nedenlerinin belirlenmesi, nasıl ve ne zaman gerçekleştiğine karar verilmesi gibi hususlar da tıp uzmanlarının işidir: “Ölüm daha eski bir çağda kum saatini beraberinde getirmişti. Bu kez saati orta sınıflar kapmıştır ve ölüm saatinin ne zaman geleceğini söyleme işini doktora vermişlerdir” (Illich, 1995, s. 132).

Ölümün tıbbileşmesinin önemli göstergelerinden ve sonuçlarından bir tanesi mekansal düzeyde meydana gelen değişimdir. Ölmenin yeri değişmiş ve ölüm hastanelerde karşılanır olmuştur. Günümüzde gelişmiş ülkelerde doğal yollarla meydana gelen ölümlerin neredeyse tamamı hastanelerde gerçekleşmektedir.¹⁶ Hastane ölümü karşılamada evin yerini almış ve ölüme karşı mücadelenin merkezi haline gelmiştir (Aries, 1991, s. 87). Zira ölüm, doktorlar tarafından müdahale edilmesi gereken teknik bir meseledir. Dahası modern tıp sadece sağlığın korunması ve hastalıkların tedavisi gibi geleneksel denilebilecek görevleri yerine getirmekle kalmamakta, aynı zamanda yaşam süresini uzatmak gibi önemli görevi de üstlenmektedir (Illich, 1995, s. 129).

14 Öyle ki bilimsel tıbbın ve doktorun otoritesi Kilise tarafından da tanınmaktadır. 1957 yılında Papa XII. Pius da yoğun bakım teknolojilerinin kullanımı ve ölme süreci konusundaki tartışmalar üzerine “ölüm anı”nın tanımını yapmanın doktorlara ait olduğunu söylemiştir (Bruno et al., 2015, p. 84).

15 Dünya Sağlık Örgütü tarafından ilk defa 1946 yılında yayımlanan ve sonraki her on yılda bir güncellenen bir kodlama sistemi ile ölüm sınıflandırılmaktadır (Gee, 2002, p. 106). Üye ülkeler de söz konusu sınıflandırmayı kullanarak ölüm kayıtlarını ve istatistiklerini oluşturmaktadır.

16 Örneğin, ABD’de 1900’de ölümlerin yüzde 20’si hastanede gerçekleşirken (Ritzer, 1998, s. 249) 1990’lara gelindiğinde bu oran yaklaşık yüzde 80’e çıkmıştır (Turner, 1995, p. 126).

Yaşamı uzatma görevi tıbbi sanat olarak tanımlayan Kant'ın da rasyonel tıbbı atfettiği bir görevdir. Tıbbi, hastalıkları önleme sanatı ve hastalıkları tedavi etme sanatı şeklinde ayıran Kant'a göre ilki aynı zamanda insan ömrünü uzatma hedefine sahiptir (Kant, 1979). Kant'ın tespitinden bugüne kadar geçen sürede söz konusu hedefin gerçekleştirilmesinde büyük mesafe alındığı açıktır. Sadece son yüz yıldaki değişim bile çarpıcıdır. 1900 yılında doğuşta beklenen yaşam süresi dünya ortalaması 31 yıldır (Prentice, 2008). 2019 yılında 73'e çıkan bu ortalama gelişmiş ülkelerde ise 80'in üzerindedir (World Bank, 2021).

Modern tıbbın yaşamı uzatma yönündeki misyonu çerçevesinde ölümcül seyreden hastalıklarda hastaları hayatta tutmak için gösterilen çabalar kayda değerdir. Bu alanda “önemli gelişmeler kaydedilmiş, vazoaktif maddeler, yapay solunum, diyaliz gibi yaşam destekleri ile karakterize yoğun bakım üniteleri birçok kritik hastalıkta ölüm oranını azaltmış” (Badur, 2004, s. 97) ve böylece yaşam süreleri de uzamıştır. “Eskiden tek bir temel fonksiyonun kaybı (kalbin durması gibi) diğerlerinin de hızla kaybedileceği anlamına gelirken, artık mekanik vantilatörler, beslenme sondası, böbrek diyalizi, tansiyonu denetleyecek ilaçlar ve bunun gibi birçok komplike müdahale yöntemi ile beden hayatta tutulabilmektedir” (Spellman, 2017, s. 234-235). Öyle ki insanları hayatta tutmak için geliştirilen tıbbi teknolojiler sayesinde belki de içinde bulunduğu koşullarda yaşamak istemeyecek birçok insan hayatta tutulmakta ve kendi ölümleri üzerindeki denetimlerini yitirmektedir (Ritzer, 1998, s. 248; Illich, 1995, s. 141). Özellikle de bitkisel hayatta olan hastalar söz konusu olduğunda ölüm üzerindeki kontrol ve denetim tamamen doktorlara ve ailelere geçmekte ve ölüm zamanına onlar karar vermektedir. Öte yandan hayatta tutma ve yaşamı uzatma konusundaki çabalar daha ileri bir aşamaya evrilmiş görünmektedir. Hibernasyon işlemi¹⁷ ile henüz ölmüş veya tedavisi bulunmayan ölümcül hastalıklara yakalanmış kişilerin ileride geliştirilecek teknikler sayesinde çözülerek tedavi edilmeleri ve yaşam sürelerinin uzatılması hedeflenmektedir (Badur, 2004, s. 95).

Ölümün tıbbileşmesi ile birlikte değişen şey sadece ölümün karşılama mekânı değildir, aynı zamanda ölümün toplumsal olay vasfı da değişmiş ve ölüm bireyselleşmiştir. Ölüm toplumsal tanımlığa açık bir olay olmaktan çıkmış hastane odasında sınırlı ve özel gözetim koşullarında karşılanır olmuştur. Ölmekte olan kişi birinci derece yakınları hariç sosyal çevresinden uzakta, dış dünyadan yalıtılmış olarak ölümü karşılamaktadır. Bu itibarla ölme süreci bireyselleşmiş ve özel alanla sınırlı bir hâle gelmiştir. Kuşkusuz her ölüm tecrübe edilmesi bakımından bireyseldir ve ölen, ölüm anını ölüm yalnızlığı ile karşılamaktadır. Ölümün bireyselleşmesi ile vurgulanan ölüm öncesinden başlayarak ölüm anı ve sonraki aşamaların kamusal vasfını yitirmesidir. Elias ise ölümün bireyselleşmesi ile kimliğin kuruluşu arasında ilişki kurmaktadır. Ona göre kimlik birey temelinde kurulduğu ölçüde ölüm de bireysel düzeyde tanımlanmakta ve o ölçüde de bireye yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. Buna karşılık kimliğin grup temelli olduğu durumlarda ölümün önemi bireysel bedenin yitiminden ziyade toplumsal bedene verdiği kayıptan ileri gelmektedir (Elias, 1985). Öte yandan ölümün bireyselleşmesini kültürel faktörlere işaretler değerlendiren Turner (1991, p. 230), Batı özelinde ölümün bireyselleşmesini Protestanlığın artan etkisine bağlamaktadır.

Tıbbi kurumsal bir olguya evrilmesine paralel olarak ölüm bürokratikleşmiştir. Ölme ve sonraki ilgili süreçler resmi kurumlar ve görevliler tarafından düzenlenmekte, denetlenmekte, onaylanarak kayıt altına alınmaktadır. Bunun en somut örneği yetkili uzmanlar tarafından düzenlenen ölüm belgesidir. Ölüm istatistiklerinin oluşturulması tarihsel olarak çok daha eski olmakla birlikte ölüm belgesinin düzenlenmesi modern döneme özgüdür¹⁸ (Iserson, 2002, s. 209). Dahası her türlü ölüm vakasının ilgili devlet kurumuna bildirilmesi, ölümün ve nedenlerinin

17 Kış uykusu anlamına gelen hibernasyon, organizmanın bir süre için dondurulması demektir.

18 Ölüm belgesinin ilk düzenlenmeye başlandığı ülkelerden İngiltere’de ilk defa 1874 yılında düzenlenmiştir (Iserson, 2002, p. 209).

kaydedilmesi yasal olarak zorunludur (Howarth, 2015, s. 149). Ölüm belgesi ile ölenin kimlik bilgisine ek olarak, ölüm şekli, nedeni, yeri ve tarihi hakkındaki bilgiler kayıt altına alınmakta ve böylece ölüm gerçeklik kazanmaktadır. Ölüm belgesi ölümün biyolojik gerçekleşmesinin onaylanması hukuki geçerliliğinin beyanıdır. Belgesi düzenlenmemiş her ölüm şüphelidir. Ölüm belgesi ayrıca bir “biyo-iktidar teknolojisi” (Foucault, 2002b) olarak “ölüm sonrası istatistikler ile epidemiyolojik araştırmalar için bilgiler sağlamaktadır” (Peck, 2003, p. 956). Ölümün bürokratikleşmesi ölüm sonrası aşamaları da kapsamaktadır. Başta ölünün kaldırılması (gömülmesi, yakılması vb.) olmak üzere sonraki süreçler de belediye, nüfus ve vatandaşlık işleri müdürlüğü, mahkeme, vergi dairesi, sosyal güvenlik kurumu gibi resmi kurumların izin ve onayına tabi olarak gerçekleşmektedir.

Ölüm Karşısında Modern Tavır ve Ölümden Arındırılmış Bir Dünya

Ölüm karşısındaki modern tavır mutluluğu korumak üzere ölümün yasaklanması (Aries, 1991, s. 93) bir tabu olarak (Gorer, 1965) bastırılması (Kovel, 1991) ve inkârı (Becker, 1973) biçiminde tezahür etmektedir. Ölme toplumsallıktan soyutlanarak bir yandan özel alana terk edilmekte, bir yandan da tıbbi-bürokratik-kurumsal bir olaya indirgenerek insanlıktan çıkarılmaktadır (*dehumanized*) (Prior, 1989, p. 5; Ritzer, 1998, s. 236). Ölüm karşısındaki modern tutum ölümün izlerinin silinerek ölümden arındırılmış bir dünyayı ve ölümün olmadığı bir yaşamı öngörmektedir. Bunun yansımalarını ölme sürecinin sosyal organizasyonundan ölüm sonrası ritüellere, mekânsal düzenlemelerden ölüme yaklaştıran ve ölümlülüğü hatırlatan işaret ve sembollere verilen tepkilere kadar birçok düzeyde gözlemek mümkündür. Kısacası, “ölüm günlük yaşam sahnesinin dışında gerçekleşmektedir” (Seale, 2014, s. 450).

Günlük yaşamda ölümün görünmez kılınması ölümü karşılama mekânının değişmesi ve ölüm anının tanıklığa kapatılması ile başlamaktadır. Ölümün tıbbileşmesi ile birlikte ölümün gerçekleşme mekânı değişmiş ve ölüm evde değil hastanede karşılanır olmuştur. Beklenmedik ve ani ölümler hariç hastanede karşılanmayan her ölüm soruşturma konusu olmakta ya da az gelişmişlik göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Hastane ölüme karşı savaşın ana karargâhı olduğu kadar ölüm anının gizlendiği ve ölme sürecinin tecrit edildiği merkezdir. Ölen kişi sosyal ve fiziksel yalıtılmışlık koşullarında ölümü karşılarken ölüm anı gözden uzak tutulmaktadır. Ölüm gerçekleştikten sonra ise ölü benzer yalıtılmışlık koşullarında önce morga ardından mezarlık veya krematoryuma nakledilmektedir.

Ölüm anının gizlenmesi sadece öngörülebilir ve planlanmamış ölümler için değil, aynı zamanda idam cezasının infazı gibi planlanmış, kararlaştırılmış ölümler için de geçerlidir. Üstelik infazda güvenlik gibi başka faktörlerin de etkisi ile yalıtım daha sıkı biçimde gerçekleştirilmektedir. Esasen günümüzde birkaç istisna (ABD ve Japonya gibi) dışında gelişmiş ülkelerde ölüm cezası uygulamadan kaldırılmıştır. Bununla birlikte yürürlükte olduğu ülkelerde idam cezası yüksek güvenlik ve gizlilik koşullarında icra edilmektedir. İnfaz, ölüm cezasına hükmeden yasal otorite ile ölümün gerçekleştiğine karar verecek olan tıbbi otoritenin gözetimi altında gerçekleştirilmektedir. Rasyonel bürokratik bir biçimde planlanarak uygulanan infaz sürecinde ölüm görevli uzmanların denetimi ve cezaya konu eylemin mağduru sınırlı sayıdaki izleyicinin tanıklığında kolektif bakışa kapalı olarak karşılanmaktadır. “Gizliden gizliye, normal çalışma saatlerinin dışındaki zamanlarda, kalın duvarların ardında, mümkün olduğunca az sayıda insanın tanıklığında gerçekleştirilmektedir” (Bauman, 2000, s. 180). İdamın infazının pornografik bir gösteriye dönüştürülerek teşhir edildiği modern öncesi (geleneksel) uygulamanın aksine infazın modern biçimi bir tabu gibi kolektif bakışın dışında icra edilmektedir.

Ölümün tıbbi kurumsal yalıtılmışlık koşullarında karşılanmasını ölünün uzaklaştırılması takip etmektedir. Ölüm bir sınır olarak ölen ile geride kalanları ayırmakta, aralarına fiziksel ve toplumsal bir mesafe koymaktadır. Dahası “ölüler artık etkileşimde bulunma vasfını yitirmiş kendileriyle değiş tokuşta bulunmaya değmeyecek varlıklar olarak görülmektedir. Bu nedendir ki

yaşayanlardan giderek uzak mekânlara, tarihteki ilk getto örneği olan mezarlıklara uzaklaştırılmakta ve gruba özgü simgesel dolanım düzeninin dışına itilmektedir” (Baudrillard, 2002, s. 197). Uzaklaştırmanın temelinde cesedin çürüyüp etrafı kirletmesi ve sağlık açısından tehdit oluşturması kadar yarattığı tekinsizlik, yol açtığı endişe ve dehşet duygularının ortadan kaldırılması isteği de vardır (Dastur, 2019, s. 37). Ölünün uzaklaştırılmasının tarihsel olarak çeşitli biçimleri (cesedin yakılması, çürümeye terk edilmesi vb.) olmakla birlikte günümüzde de devam eden en yaygın biçimi ölünün gömülmesidir.

Esasen ölümlerin bir tehdit kaynağı olarak görülüp uzaklaştırılması ve yaşayanların ölümlerden korunması düşüncesi oldukça eskidir. İlk çağlardaki korunma fikrinin altındaki yaygın nedenlerden bir tanesi ölümlerin uğursuzluk, kötü talih vb. getirdiği ve bu nedenle yaşayanlardan uzakta tutulmaları gerektiği inancı yatmaktadır (Kellehear, 2012). Örneğin, Roma’da On İki Levha Kanunları ölümlerin şehrin içinde gömülmesini yasaklamıştır (Aries, 2020, s. 38). Modern dönemde mekânsal segregasyon kamusal mezarlıkların yerleşim yerlerinin çeperlerine ve kentin dışına konumlandırılmasıyla pekişmiştir. Bunun bir nedeni hastalık ile ölüm arasında nedensel bir ilişkinin kurularak yaşayanlara hastalık getirenin ölümler olduğu düşüncesinin yaygınlaşmaya başlamış olmasıdır (Foucault, 2000, s. 298). Bir yandan bulaşıcı salgın hastalıkların (veba, kolera, tüberküloz vb.) yol açtığı kitlesel ölümler (Snowden, 2021), öte yandan modern tıbbın gelişimi ölümüne ve ölümlere bakışı da değiştirmiştir. Ölüm hastalık ile gelen bir son, ölümler ise hastalığın yayıcıları olarak görülmektedir. Bu durum mezarlık yerlerinin kararlaştırılmasında¹⁹ ve mezarlıkların yerleşim yerlerinin dışında konumlandırılmasında belirleyici olmuştur. Öte yandan yüksek arsa fiyatları gibi ekonomik faktörlerin de bu süreçte etkili olduğunu belirtmek gerekir. Nüfus artışı ve nüfusun kentlerde yoğunlaşması özellikle de kent merkezlerinde arazi fiyatlarının yükselmesine ve arsa fiyatlarının görece daha düşük olduğu çeperlerin mezarlık alanlarına tahsis edilmesine neden olmaktadır.

Mezarlıkların yerleşim birimlerinin dışına çıkarılarak uzaklaştırılmasının ardında ölümü gizleme ve ölümün izlerini ortadan kaldırma isteği vardır. Nitekim bu durum mimari yapıları ve mekânsal planlamaları bakımından kamusal mezarlıklar ile anıt mezarlar arasındaki farkta çarpıcı biçimde ortaya çıkmaktadır. Kamusal mezarlıklar yerleşim yerlerinin dışında konumlandırılmakta ve böylece günlük yaşamda görüş alanının dışında tutulmaktadır. Ölümün görünür sembollerinin mekândaki tezahürlerini mümkün olduğunca uzaklaştırmak, bastırmak ve görünmez kılmak, böylece ölümü unutturmak. Zira modern ölüm bilincinde sıradan mezarlar yok oluş ve hiçlik olarak ölümün simgesidir. Sıradan mezarların temsil ettiği ölüm yok oluş ve hiçlik olarak ölümdür. Yaşayanlara ölümlülüklerini hatırlatmakla kalmaz onları varoluşsal kaygıya sevk eder. Bu nedenle günlük yaşamın rutin akışının dışında tutulmaktadır.

Öte yandan anıt mezarlar gerek mimari özellikleri ve mekânsal konumları gerekse sembolik anlamları bakımından kamusal (sıradan) mezarlardan tamamen farklıdır. Genellikle ulusal liderlere veya yerel kahramanlara ait olan anıt mezarlar ölümüne direnmenin ve ölümsüzlüğün sembolleri olarak görülmektedirler. Bireysel ölümlülüğün ve faniliğin işaretleri olarak görülen kamusal mezarların aksine anıt mezarlar ev sahipliği yaptıkları kahramanların şahsında kolektif ölümsüzlüğü temsil eder. Böylece grup üyelerine bireysel faniliklerini grubun ölümsüzlüğü düşüncesi dolayısıyla aşma imkânı sunar. Bu nedendir ki kamusal mezarlıkların aksine anıt mezarlar gösterişli yapılar olarak yerleşim yerlerinin merkezinde yer almaktadır.

19 Örneğin, Türkiye’de mezarlıkların yer tespiti Mezarlık Yerlerinin İnşası ile Cenaze Nakil ve Defin İşlemleri Hakkında Yönetmelik’in 6. maddesinde öngörüldüğü üzere, Hıfızıssıhha kurulu tarafından ilgili yerin su kaynaklarına, yerleşim yerlerine, meskenlere mesafesine, hâkim rüzgârın yönü, bölgenin coğrafi, jeolojik ve meteorolojik şartları göz önünde bulundurularak belirlenmektedir (Tokat, 2016, s. 161).

Ölümün mekândaki izleri görüş alanının dışına çıkarılıp uzaklaştırılırken cenaze töreni ve yas gibi ölüm sonrası pratikler de geniş katımlı, zamana yayılmış toplumsal ritüeller olmaktan çıkmaktadır. Bu durumu ölümün McDonaldlaştırılması olarak tanımlayan Mestrovic'e göre cenaze törenlerinin giderek hem temposu artmakta hem de süresi kısalmaktadır. Ölü bedeninin çağdaş defni bir bütün olarak makine kültürünün parçası haline gelmiştir. Toplumun ölü üyeleri bugün çabucak ve matem tutanlara en az psikik acı verecek şekilde dışlanmaktadır (Mestrovic, 1999, s. 249). Matemdekilerin de yas sürecini etkin biçimde yönetmeleri ve ölümün açtığı elim yarayı çabucak kapatmaları beklenir. Zaten bu yüzden felakete kurban gitmiş kişinin yakınlarına destek olması için psikologlar tutulmakta, yas mesaisini geciktirmesinler, hemen başlayıp bitirebilsinler diye koca bir antikor ordusu görevlendirilmektedir (Dastur, 2019, s. 40).

Yas, artık ne hayatta kalanların geniş katılımı ve kolektif ritüeller yoluyla gerçekleştirilmektedir ne de yas sürecinin başta çalışma hayatı olmak üzere günlük yaşamın temposunu sekteye uğratmasına izin verilmektedir. "Matemin dışa dönük gösterimleri kötü görülmüş ve uygulamadan silinmiştir" (Aries, 1991, s. 89). İşte bu nedenle yas, artık mümkün olduğunca gözden ırak tutulmalı ve çevreye en az hasarla geçirilmelidir. Merhumun izleri çabucak silinmeli ve ölüm bir şekilde halledilmelidir (Dastur, 2019, s. 40). Ölen ölmüştür ve geride kalanlar için hayat bütün hızıyla devam etmektedir. Bu nedenledir ki yasin modern formunda ne tutkulu ritüellere ne de geniş katımlı kolektif seremonilere yer vardır. Aksine matem artık toplum tarafından dayatılan zorunlu bir dönem değil, elem doktoru tarafından tedavi edilmesi, kısaltılması ve silinmesi gereken hastalıklı haldir (Aries, 1991, s. 97). Bunun yerine, gazete sayfalarındaki ölüm ilanlarına eşlik eder yas. Kamusal katımlı cenaze törenlerinin ve yas ritüellerinin ortadan kalkmasında endüstrileşme ve ona bağlı olarak gelişen kentleşmenin de rolü vardır: "Artan kentleşmeden dolayı cenaze alayı veya ölünün bedeni etrafında aile ve dostların toplanması gibi pratikler geçersiz kalmaya başlamıştır. Benzer şekilde ölümün kamusal temsilinin azalması ölmekte olan kişinin doğduğu yerden giderek uzaklaşmasıyla da bir arada düşünülmelidir" (Dastur, 2019, s. 38).

Öte yandan bazı araştırmacılara göre ölümün bir tabu nesnesine dönüşerek gizlenmesinde ve görünmez hâle gelmesinde egemenlik yapısında ve iktidar teknolojilerinde yaşanan dönüşümün payı vardır. Bu görüşün en önemli temsilcisi olan Foucault'ya göre klasik egemenlik kuramında egemenliğin esasını yaşam ve ölüm hakkı olarak ifade edilen öldürme ve yaşamasına izin verme hakkı oluşturmaktaydı (Foucault, 1993, s. 139). Bu nedenledir ki, öldürme hakkının hükümlerinin tanımlayıcı vasfı olduğu dönemlerde, ölüm bu dünyadaki hükümdarın iktidarından öbür dünyadaki hükümdarın iktidarına, bir yargı merciinden bir başka yargı merciine geçilmesi olarak görülmüş ve dolayısıyla geniş toplumsal katılıma ve görkemli törenlere konu olmuştur (Foucault, 1993, s. 140). Ne var ki 17. yüz yıldan itibaren egemenlik yapısında köklü değişim meydana gelmiş ve yeni bir egemenlik biçimi gelişmeye başlamıştır. Klasik egemenliğin aksine egemenliğin bu modern biçimi yaşatma ve ölüme bırakma hakkına dayanmaktadır (Foucault, 2002b, s. 252). Diğer bir ifade ile iktidar giderek daha az öldürme hakkı olmakta ve giderek daha çok yaşatmak için müdahale etme ve yaşama biçimine yaşamın nasılına müdahale etme hakkına dönüşmektedir (Foucault, 2002b, s. 253). Foucault'nun biyo-iktidar olarak tanımladığı bu iktidarın temel önceliği ve esas hedefi yaşatmaktır; yaşamı ve yaşama şanslarını çoğaltmak, süresini uzatmak, kazaları savuşturmak ve kayıplarını gidermek (Foucault, 2002b, s. 260). Klasik hükümlerlik anlayışında öldürme egemenin temel hakkı idi ve ölüm, hükümdarın mutlak iktidarının en açık biçimde ortaya çıktığı nokta idi. Oysa şimdi ölüm tersine bireyin her türlü iktidardan sıyrıldığı, kendi kendisine döndüğü ve bir anlamda el etek çekip kendisinin en özel yanına çekildiği andır (Foucault, 2002b, s. 254). Egemenlik yapısında meydana gelen dönüşüm ölümün sosyal organizasyonuna ve ölüm karşısındaki tutumlarda da değişime yol açmıştır. Böylece ölüm geniş toplumsal katımlı törenlere konu olmaktan çıkıp gizlenen bir tabu nesnesi halini almıştır.

Gündelik yaşamın ölümden arındırılması ve ölümün görünmez kılınması stratejisi ölüm ile yaşlılık arasında kurulan ilişki dolayısıyla yaşlanmaya ve yaşlılara karşı tutumlara da yansımaktadır. Daha önce de vurgulandığı üzere, ölümün nedensel açıklamasında yaşlılık önemli bir yer tutmaktadır ve modern dönemde yaşlılık ile ölüm arasında güçlü bir bağ kurulmaktadır. Öncelikle ölüm yaşlanmanın sonu olarak görülmekte (Turner, 1995, p. 125) ve yaşlılıkla ilişkilendirilmektedir (Seale, 2014, s. 454). Kuşkusuz bu türden bir bağ kurmayı mümkün kılan çeşitli olgusal nedenler vardır. Bunların başında ölüm vakalarının yaş gruplarına göre dağılımında görülen farklılık gelmektedir. Modern döneme gelene kadar ölenlerin yaş grupları arasındaki dağılımda büyük farklar yoktur ve “ölüm her yaş grubundan insanın karşılaşılabildiği bir sondur” (Seale, 2014, s. 449). Salgın hastalıklar (veba, kolera, çiçek, tüberküloz vb.), kıtlık, yetersiz beslenme, savaşlar ve düşük yaşam standardı gibi faktörler kitlesel ölümlere, bebek ve çocuklarda yüksek ölüm oranlarına ve ortalama yaşam süresinin kısa kalmasına neden olmuştur (Spellman, 2017, s. 188-200). Ne var ki modern tıptaki ilerleme, endüstri devrimi, tarımsal üretimdeki yenilikler, ulaşım teknolojilerindeki ilerleme ve kentleşme gibi gelişmeler refah artışını ve yaşam standartlarının yükselmesini beraberinde getirmiştir. Söz konusu gelişmeler sayesinde bebek ve çocuk ölümleri azalmış²⁰ kitlesel ölümlere yol açan salgın hastalıklara karşı önemli başarılar elde edilmiş ve ortalama yaşam süresinde de çarpıcı artış²¹ meydana gelmiştir. Böylece ölüm ile yaşlılık arasında ilişki kurmak mümkün hâle gelmiştir.²² Ölüm artık yaşlılıkla birlikte gelen bir son olarak görülmektedir. Dahası “20. yüzyılda yaşlanma yaşam süresinin normal bir aşaması olarak değil de bir hastalık olarak görülmektedir” (Ehrenreich, 2020, s. 151). Bu nedendir ki yaşlanma mümkünse engellenmeli değilse geciktirilmeli, belirtileri gizlenmeli ve izleri ortadan kaldırılmalıdır. Yaşlanmayı geciktirme ve yaşamı uzatma yönünde hücre biyolojisi öncülüğünde sürdürülen bilimsel araştırmalar artarak devam etmektedir (Dastur, 2019, s. 44).

Öte yandan ölüm ile yaşlılık arasında kurulan bağı modernliğin zaman anlayışı ile birlikte de düşünmek gerekir. Giddens’in da vurguladığı üzere, modernliğin ayırt edici özelliklerinden bir tanesi gelecek yönelimli olmasıdır. Geçmiş yönelimli geleneksel toplumların aksine modern toplumlar gelecek yönelimlidir (*future-oriented*) (Giddens, 1992, p. 102). Gelecek yönelimli kültürde yaşlılık ile ölüm benzer anlama sahiptir. Zira ikisi de bir gelecek içermez, aksine gelecek beklentisini tehdit eder. Bu nedenle gelecek yönelimli bir kültürde onlara yer yoktur. Yaşlılık ve ölüm korkusu genç kalmak yönünde güçlü bir talep yaratmaktadır. Ölümlülük gibi yaşlanma da kolay kabul edilmez. Genç kalma arzusu ve bu arzuyu tatmin etmek üzere harekete geçirilen stratejiler gelecek yönelimli zaman bilincinden beslenmektedir.

Pozitif bilimler yaşlanmanın (ya da ölümlülüğün) çaresini bulana kadar, bireylere düşen yaşlanmaya direnmek ve genç kalmak için azami çabayı göstermektir. Yaşlanmayı geciktirmek temel öncelikler artık. Bunun için beslenme tercihlerine dikkat edip sağlıklı beslenmek, karbonhidratlardan ve alkolden uzak durmak ve düzenli egzersiz yapmak vb. tedbirler önerilmektedir. Diyetisyenlerden yaşam koçlarına, spor merkezlerinden sağlıklı yaşlanmayı konu alan yayınlara, kozmetikten egzotik gıdalara geniş bir yelpazede işleyen bir endüstri yaşlanmaya direnenlerin hizmetindedir. “DSÖ 2012 yılını sağlıklı yaşlanma, Avrupa Birliği (AB) ise aktif yaşlanma yılı ilan

20 Modern dönem öncesinde tüm çocukların üçte biri ile yarısı kadarının iki yaşına varmadan can verdiği tahmin edilmektedir (Spellman, 2017, s. 198). Ne var ki yaşam koşullarındaki iyileşme ve modern tıptaki gelişmeler sayesinde bebek ve çocuk ölüm oranlarında çarpıcı düşüşler meydana gelmiştir. Son otuz yıldaki değişim bile oldukça çarpıcıdır. 1990-2019 arası dönemde bebek ölüm oranları dünya ortalaması yüzde 6,5’ten yüzde 2,8’e, beş yaş altı çocuklarda ise yüzde 9,3’ten yüzde 3,8’e gerilemiştir. Gelişmiş ülkeler için her iki kategoride de bu oran yüzde 0,5’in de altındadır (World Bank, 2021).

21 Dünya genel ortalama yaşam süresi 19. yüzyılın ikinci yarısında 30 yıl iken (Spellman, 2017, p. 230; Prentice, 2008) 2019’da 73 yıla çıkmıştır. Üst gelir grubundaki ülkelerde ise bu süre 81 yıldır (World Bank, 2021).

22 ABD’de 2018 yılında gerçekleşen ölümlerin yüzde 75’ten fazlası 65 yaş ve üstü grubunda bulunanlardan oluşmaktadır (Kochanek et al., 2020).

ederek” (Ehrenreich, 2020, s. 146) bu yöndeki çabalara destek vermiştir. Düzenli egzersiz ve diyet programlarına, uzmanların tavsiyelerine rağmen, kaçınılmaz olan belirmeye ve yaşlanmanın fiziksel işaretleri ortaya çıkmaya başladığında kozmetik ve estetik endüstrisi devreye girmektedir. Bedensel deformasyon kozmetik hileleri ile giderilemez düzeye ulaştığında estetik cerrahinin sihirli dokunuşu devreye girecektir: “Estetik ameliyat yaşlılığı ve ardından getireceği düşünülen ölümü bastırmanın aracıdır” (Kovel, 1991, s. 130). Yaşlılığa direnmenin ve genç kalma çabasının altında “ölümün insana beden vasıtasıyla ulaştığı” (Dastur, 2019, s. 58) şeklindeki ölüm düşüncesi yatmaktadır. Gençliğin kutsanmasının, genç kalma çabasının ve genç görünme arzusunun altında bedensel-fiziksel deformasyonun ölüme yaklaştıran işaretler olarak görülmesi yatmaktadır.

Bireysel düzeyde estetik endüstrisi yardımıyla yaşlılıkla mücadele edilirken toplumsal boyutta ise yaşlılar günlük yaşamda tecride varan dışlama ile gözden uzak tutulmaktadır. Huzurevi ve yaşlı bakımevleri bu amacı gerçekleştirmeye yarayan en yaygın kurumlar ve mekânlardır. Yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki payının artmasına paralel olarak söz konusu kurumlarda barınanların oranları da artmaktadır. Kuşkusuz aile kurumu ve akrabalık ilişkilerinde zamanla yaşanan yapısal dönüşüm, kapitalist pazar dinamikleri ve yaşlıların geleneksel toplumda oynadıkları roller ile yerine getirdikleri işlevlere olan ihtiyacın azalması gibi faktörlerin bu süreçte etkisi vardır. Bununla birlikte yaşlıların tâbi tutulduğu sosyal yalıtılmışlık ve fiziksel segregasyonda ölüm ile yaşlılık arasında kurulan bağın önemli rolü vardır. Ölüme yakın kimseler olarak yaşlılar ömürlerinin son dönemlerini ölümü bekleme salonu olan huzurevinde geçirmektedirler.

Sonuç

Sonuç olarak, modern dönemde bir yandan dünya görüşünde meydana gelen paradigmatik değişim bir yandan da toplumsal dünyada yaşanan yapısal değişimlerin sonucu olarak ölümün anlamı, ölüme bakış ve ölüm karşısındaki tutumda çarpıcı değişimler meydana gelmiştir. Öncelikle rasyonel nedensel bir açıklama ile ölüm anatomik-fizyolojik bir olay ve maddi-bedensel bir olgu olarak tanımlanmaktadır. Buna göre ölüm yaşamın doğasına içkin kaçınılmaz bir zorunluluktan ziyade hastalık ve yaşlılık gibi nedenlere bağlı olarak gerçekleşmektedir. Biçimsel rasyonel bir çerçevede sunulan bu nedensel açıklamada ölüm kontrol edilebilir, ertelenebilir organik bir bozukluk olarak görülmektedir. Böylece ölüm gizeminden arındırılıp akla uygun hâle getirilmekte ve tıbbileştirilmektedir. Tıbbi kurumsal bir olguya evrilmesine paralel olarak ölüm bürokratikleşmiştir. Ölme ve sonraki ilgili süreçler resmi kurumlar ve görevliler tarafından düzenlenmekte, denetlenmekte, onaylanarak kayıt altına alınmaktadır. Öte yandan ölüm sadece yaşamın sona ermesi değil, aynı zamanda yok oluş ve hiçlik olarak görülmektedir.

Modern dönemde ölüm karşısında takınılan tavır ölüm ile yaşam arasında kurulan ikili karşıtlık temelinde şekillenmiştir. Ölüm sadece yaşamın sona ermesi değil, aynı zamanda yok oluşturmaktır. Ölümün üstesinden gelmek, ölümü aşmak temel öncelik haline gelmiştir. Bunun için temel strateji ölümün bastırılması, gizlenmesi ve gündelik yaşamın ölümden arındırılmasıdır. Günlük yaşamda ölümün görünmez kılınması ölümü karşılama mekânının değişmesi ve ölme anının tanıklığa kapatılması ile başlamaktadır. Ölüm hastanede sınırlı sayıda uzmanın kontrolünde fiziksel ve sosyal yalıtılmışlık koşullarında karşılanmaktadır. Normal ölümlerin hastane odasında gerçekleşmesi bir sağlık standardı ve gelişmişlik göstergesi olduğu kadar ölümü gizlemenin de en yaygın yöntemidir. Ardından ölümler benzer bir yalıtılmışlık altında asgari temas ile mezarlık veya krematoryuma aktarılmaktadır. Bir yandan ölüm anı ve ölü tecrit edilip görünür olmaktan uzaklaştırılırken bir yandan da ölümün fiziksel işaretleri ortadan kaldırılmakta mekândaki izleri görüş alanının dışına çıkarılmaktadır. Bu çerçevede kamusal mezarlıklar yerleşim yerlerinin çeperinde konumlandırılmaktadır. Bunda ölümlerin toplumsal etkileşimde bulunma vasfını yitirdiği düşüncesinin ve kamu sağlığını tehdit eden hastalık kaynağı olarak görülmelerinin rolü vardır. Mekânsal segregasyonun ardındaki bir diğer neden kamusal mezarlıkların sıradan ölümü, yok oluş olarak ölümü hatırlatmasıdır. Esasen anıt mezarlar ile kamusal mezarların mimari yapıları ve

mekânsal yerleşimleri arasındaki fark modern ölüm algısını ve ölüm karşısındaki tavrı çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Kamusal mezarlıkların aksine anıt mezarlar ölüme direnmenin, ölümsüzlük sembolü olarak algılanmakta ve merkezi bir konumda yer verilmektedir. Ölümün mekândaki tezahürü görüş alanının dışına çıkarılırken cenaze töreni ve yas gibi ölüm sonrası pratikler de geniş katılımlı, zamana yayılmış toplumsal ritüeller olmaktan çıkarak hızlı ve seri biçimde gerçekleştirilmektedir. Ölümün bastırılması stratejisi yaşlılığa bakış ve yaşlılara karşı takınılan tutumlara da yansımaktadır. Ölüm yaşanmanın sonu olarak görülüp yaşlılıkla ilişkilendirildiğinden yaşanmanın geciktirilmesine ve belirtilerinin gizlenmesine özen gösterilmektedir. Bireylere düşen diyet eşliğinde oluşturulan sağlıklı beslenme programlarını takip etmek, düzenli spor ve egzersiz yapmak ve yaşlanmaya direnmektir. Yaşlılık işaretleri olarak beliren fiziksel-bedensel deformasyonlar kozmetik endüstrisinin yardımı ile gizlenmekte, bu yetersiz kaldığında estetik cerrahinin sihirli dokunuşu devreye girmektedir. Yaşlanmayı engellemek ve belirtilerini gizlemek üzere bireysel düzeyde çeşitli tedbirler hayata geçirilirken toplumsal düzeyde ise yaşlılar günlük yaşamda tecride varan dışlama ile gözden uzak tutulmaktadır. Böylece huzurevi, yaşamın sonuna gelmiş yaşlıların huzur içinde ölümü karşılamalarına ev sahipliği yaparken geride kalanları ise ölüme tanıklık yapmaktan kaynaklanacak varoluşsal krizden korumaktadır.

Kaynakça

- Aries, P. (1981). *The hour of our death*. Penguin Books.
- Aries, P. (1991). *Batılının ölüm karşısında tavırları*. (M. A. Kılıçbay, Çev.). Gece Yayınları.
- Aries, P. (2020). *Batıda ölümün tarihi*. (I. Gürbüz, Çev.). Everest Yayınları.
- Badur, S. (2004). Ölüm üzerine tıbbi çeşitlemeler. *Cogito: Ölüm Bir Topografya*. (40), 93-105.
- Baudrillard, J. (2002). *Simgesel değiş tokuş ve ölüm*. (O. Adanır, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bauman, Z. (2000). *Ölümlülük, ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri*. (N. Demirdöven, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Becker, E. (1973). *The denial of death*. Free Press.
- Bruno, M. A., Ledoux, D. & Laureys, S. (2015). Ölmekte olan insan: Biyotipten bir görüş. İçinde A. Kellehear (Ed.), (B. Zeren, Çev.). *Ölme üzerine bir inceleme* (ss. 81-114). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Capra, F. (1992). *Batı düşüncesinde dönüm noktası*. (M. Armağan, Çev.). İnsan Yayınları.
- Dağ, A. (2020). *Transhümanizm: İnsanın ve dünyanın dönüşümü*. Elis Yayınları.
- Dastur, F. (2019). *Ölümlüyle yüzleşmek*. (S. Oruç, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Diken (2021, Kasım 15). *Ölüm hesaplayıcı geliyor*. <https://www.diken.com.tr/olum-hesaplayici-geliyor/>
- Ehrenreich, B. (2020). *Sağlık salgını: Uzun yaşama sevdamız nelere mal oluyor*. (D. Kizen, Çev.). Mundi Kitap.
- Elias, N. (1985). *The loneliness of dying*. Blackwell.
- Freud, S. (2004). *Uygurluk, toplum ve din*. (E. Kapkın, Çev.). Payel Yayınevi.
- Foucault, M. (1993). *Cinselliğin tarihi-1*. (H. Tufan, Çev.). Afa Yayınları.
- Foucault, M. (2000). *Özne ve iktidar*. (I. Ergüden & O. Akınhay Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2002a). *Kliniğin doğuşu*. (T. Keşoğlu, Çev.). Doruk Yayıncılık.
- Foucault, M. (2002b). *Toplum savunmak gerekir*. (Ş. Aktaş, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

- Gerbner, G. (1980). Death in prime time: Notes on symbolic functions of dying in the mass media. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. (447), 64-71.
- Gee, E. M. (2002). Causes of death. İçinde *Macmillan encyclopedia of death and dying* (Cilt I, ss. 105-110). Macmillan.
- Giddens, A. (1992). *The consequences of modernity*. Polity Press.
- Gorer, G. (1965). *Death, grief and mourning in contemporary Britain*. Cresset Press.
- Howarth, G. (2015). Ölmenin demografisi. İçinde A. Kellehear (Ed.), (B. Zeren, Çev.). *Ölme üzerine bir inceleme* (ss. 147-178). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Illich, I. (1995). *Sağlığın gaspı*. (S. Sertabiboğlu, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Iserson, K. S. (2002). Death certificate. İçinde *Macmillan Encyclopedia of Death and Dying* (Cilt I, ss. 209-211). Macmillan.
- Kant, I. (1979). *The conflict of the faculties*. Abaris Books.
- Kellehear, A. (2012). *Ölümün toplumsal tarihi*. (T. Kılınç, Çev.). Phoenix Yayınevi.
- Kochanek, K.D., Xu, J.Q., & Arias, E. (2020). *Mortality in the United States, 2019*. NCHS Data Brief, no 395. National Center for Health Statistics.
- Koç, T. (1991). *Ölümsüzlük düşüncesi*. İz Yayıncılık.
- Koray, M. (2018). *Sosyal politika*. İmge Kitabevi.
- Kovel, J. (1991). *Tarih ve tin*. (H. Pekinel, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Kramer, S. N. (1999). *Tarih Sümer'de başlar*. (H. Koyukan, Çev.). Kabalcı Yayınevi.
- La Mettrie, J. O. de. (1980). *İnsan bir makina*. (Z. Bayramoğlu, Çev.). Havass Yayınları.
- Mellor, P. A. & Shilling, C. (1993). Modernity, self-identity and the sequestration of death. *Sociology*. 27(3), 411-431.
- Mestrovic, S. G. (1999). *Duyguötesi toplum*. (A. Yılmaz, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- O'Connell, M. (2018). *Makine olmak*. (Ö. Karakaş, Çev.). Domingo.
- Ökten, H. K. (Ed.). (2010). *Ölüm kitabı: Ölüm düşüncesinin temel metinleri*. Agora Kitaplığı.
- Peck, D. L. (2003). The death certificate: Civil registration, medical certification and social issues. İçinde D. B. Clifton (Ed). *Handbook of Death and Dying* (Cilt 2, ss. 899-909). Sage.
- Prentice, T. (2008). Health, history and hard choices: Funding dilemmas in a fast-changing world, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 37(1), 63-75. <https://doi.org/10.1177/0899764007310533>
- Prior, L. (1989). *The social organization of death*. Macmillan.
- Renouf, P. le P. (2020). *Mısır'ın ölümler kitabı*. (E. Altunay, Çev.). Onbir Yayınları.
- Ritzer, G. (1998). *Toplumun mcDonalddlaştırılması*. (Ş. S. Kaya, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Seale, G. (2014). Yaşam ve ölüm. İçinde C. Jenks (Ed.) *Temel sosyolojik dikotomiler*. (ss. 447-468). (R. Çetin & A. N. Güdekli, Çev.). Atıf Yayınları.
- Snowden, F. M. (2021). *Salgınlar ve toplum: Kara ölümden günümüze*. (A. E. Pilgir, Çev.). Tellekt.
- Sontag, S. (1988). *Bir metafor olarak hastalık*. (İ. Murat, Çev.). BFS Yayınları.
- Spellman, W. M. (2017). *Ölümün kısa bir tarihi*. (A. B. Pekiner, Çev.). Can Yayınları.
- Tokat, H. (2016). Türk hukukunda mezarlıklar. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 24(2), 153-212.
- Tolstoy, L. (1994). *İvan İhyiç'in ölümü*. (S. Raşa, Çev.). Oda Yayınları.
- Turner, B.S. (1995). *Medical power and social knowledge*. Sage.

Yüksel, M. (2022). Modernlik ve ölüm: Modern ölüm stratejileri üzerine sosyolojik bir inceleme, *Mavi Atlas*, 10(1), 264-279.

Turner, B.S. (1991). *Religion and social theory*. Sage.

World Bank. (2021, Ekim 12). World development indicators: Mortality. <http://wdi.worldbank.org/table/2.18>

Yitik, A. İ. (2011). Tenasüh. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 40, ss. 441-443). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.